

## LIETUVIŲ KALBOS LYGINAMŲJŲ FRAZEOLGIZMŲ SANTYKIS SU APLINKA

K. VOSYLYTĖ

Lyginamaisiais frazeologizmais laikome pastovios leksinės sudėties, gramatinės sandaros ir semantikos palyginimus, kurie nėra kuriami bendravimo procese, o vartojami iš atminties kaip kolektyvinės kūrybos formulės.

Iš visų frazeologinių vienetų lyginamieji frazeologizmai yra mažiausiai tyrinėti. Nors kalboje jie gana produktyvūs, ilgą laiką apie šį frazeologinių junginių tipą iš viso nebuvo kalbama. Jais mažai domėjosi ne tik tarybiniai, bet ir užsienio kalbininkai. Labai nenuosekliai jie buvo traukiami ir į žodynus. Iki šiol gyvai diskutuojamas ir lyginamųjų frazeologizmų sudėties klausimas. Ar lyginamasis frazeologizmas yra dvinarė struktūra, ar vienanarė, t. y. ar lyginimo objektas įeina į frazeologizmo sudėtį, ar frazeologizmu laikytinas tik pats palyginimas? Sakysime, ar frazeologizmu laikytina *juodas kaip aulas, lekia kaip akis išdegęs, ar kaip aulas, kaip akis išdegęs*? Šiuo klausimu esama įvairių nuomonių. Vienų kalbininkų manymu, lyginamieji frazeologizmai susideda iš dviejų elementų, yra dvinarės struktūros<sup>1</sup>, kiti galvoja, kad dažniausiai tik palyginimas sudaro frazeologinį vienetą, rečiau – lyginimo objektas kartu su palyginimu<sup>2</sup>. Nėra nuoseklumo šiuo klausimu ir žodynuose. Pavyzdžiui, D. Ušakovo „Rusų kalbos aiškinamajame žodyne“ (I–IV t., M., 1935–1940) frazeologizmais laikoma: *сидеть как на иголках; как зеницу ока; как две капли воды (похож); как рыба в воде*; „Rusų kalbos žodyne“ (I–IV t., M., 1957–1961): *быть (сидеть) как на иголках; беречь (хранить) как зеницу ока; как две капли воды; как рыба в воде*; „Dabartinės rusų literatūrinės kalbos žodyne“ (I–XVII t., M. – L., 1948–1965): *как на иголках; как зеницу ока беречь, хранить и т.п.; быть, чувствовать, вести себя и т.п. как рыба в воде*; „Rusų kalbos frazeologiniame žodyne“ (M., 1967): *как на иголках; как зеницу ока; как две капли воды; как рыба в воде*. Kaip matyti, nėra vienodu-

<sup>1</sup> Žr.: А. Тихонов, Р. Кунгуров. Об устойчивых сравнительных оборотах (в русском языке). – Труды Самаркандского ун-а, Новая серия, № 139, Краткие сообщения, Самарканд, 1964, p. 41–42. Н. Сидякова. Анализ первых и вторых компонентов устойчивых сравнений типа *as + прилагательное + as + существительное* в современном английском языке. – Ученые записки Вологодского гос. пед. ин-та, т. 28, Вологда, 1964, p. 194–221. И. Чернышева. Фразеология современного немецкого языка, Москва, 1970, p. 48–59 ir kt.

<sup>2</sup> Žr.: З. Шугурова, Л. Ройзензон. Основные вопросы изучения сравнительных устойчивых оборотов русского языка. – Материалы конференции „Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е. Д. Поливанова“, т. I, Самарканд, 1964, p. 104–107. М. Сидоренко. К вопросу о границах лексического состава фразеологических единиц. – Проблемы фразеологии (исследования и материалы), Москва–Ленинград, 1964, p. 126–130. В. Жуков. Фразеологизм и фразеологическое окружение. – Уч. зап. Московск. областн. педаг. инст. имени Н. К. Крупской, т. 160, Москва, 1966, p. 225–244 ir kt.

mo ne tik tarp atskirų žodynų, bet ir viename žodyne. Iš minėtų žodynų vienas principas nuosekliai išlaikytas „Rusų kalbos frazeologiniame žodyne“. Didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ ilgą laiką lyginamieji frazeologizmai buvo dedami kartu su priežodžiais, mįslėmis ir patarlėmis už stogelio, vadinasi, jų iš viso nelaikyta frazeologizmais. Tik naujausiuose Žodyno tomuose lyginamieji frazeologizmai jau duodami kartu su kitais frazeologiniais junginiais.

Šiame straipsnyje nesiekama visapusiškai išnagrinėti lietuvių kalbos lyginamųjų frazeologizmų. Mūsų tikslas – pabandyti išsiaiškinti kriterijus, kuriais remiantis galima nustatyti ribą tarp lyginamųjų frazeologizmų ir jų aplinkos, ir pagal tą aplinką apibūdinti lyginamųjų frazeologizmų sandarą.

Lyginamieji frazeologizmai, kaip ir kiti frazeologiniai vienetai, vartojami tik tam tikrų žodžių aplinkoje. Jų ryšys ir rišlumo su tos aplinkos žodžiais laipsnis esti nevienodas ir priklauso nuo frazeologizmo struktūros ir semantinių bei gramatinių ypatybių. Vienų frazeologizmų leksinė reikšmė ir vartoseną yra savarankiška (pvz., *ligų maišas*; *tinginių maišas*), kitų savarankiška tik leksinė reikšmė, tačiau su kitais žodžiais siejami valdymu arba šliejimu (pvz., *nulenkti ausis* kur, nuo ko), tretieji neturi savarankiškos leksinės reikšmės ir visada siejami su tam tikros semantinės grupės žodžiais<sup>3</sup>. Pastarajam tipui priklauso ir lyginamieji frazeologizmai.

Su lyginamuoju frazeologizmu glaudžiai susiję žodžiai paprastai išlaiko savo leksinį ir gramatinį savarankiškumą ir neįeina į frazeologizmo sudėtį. Lyginamasis frazeologizmas savo ruožtu taip pat turi tam tikrą gramatinę sandarą ir turinį, tačiau jo reikšmė ir gramatinė funkcija išryškėja tik tam tikros semantinės grupės žodžių aplinkoje. Tvirtai nusistovėjusių laisvos vartosenos leksinių ir gramatinių elementų visumą, kuri nuolat siejama su frazeologizmu ir be kurios neįmanoma būtų jį vartoti, vadinsime būtina frazeologine aplinka. Aplinka kartu su lyginamuoju frazeologizmu sudaro pastovią lyginamąją konstrukciją ir yra kalbos sistemos vienetas.

Kadangi lyginamasis frazeologizmas yra glaudžiai susijęs su aplinka ir prasme, ir gramatine sandara, todėl kartais sunku nustatyti paties frazeologizmo leksinę sudėtį. Ne visada aišku, sakysime, ar lyginimo objektas sudaro lyginamojo frazeologizmo aplinką, ar jis įeina į frazeologizmo sudėtį. Tokiu atveju reikia lyginamosios konstrukcijos komponentus panagrinėti funkciškai ir semantiškai, t.y. nustatyti gramatinę funkciją ir leksinę reikšmę. Pavyzdžiui, lyginamosiose konstrukcijose *plepa kaip buza nedavirus*, *tauškia kaip drignių apsiėdęs* veiksmažodžiai *plepa*, *tauškia* yra glaudžiai susiję su palyginimais, tačiau jie išlaiko savarankišką leksinę reikšmę ir veiksmažodinę funkciją, vadinasi, neįeina į frazeologizmo sudėtį, o tik siejami su juo. Savo ruožtu palyginimai *kaip buza nedavirus* ir *kaip drignių apsiėdęs* čia turi leksinę reikšmę „daug, tuščiai (plepa, tauškia)“ ir atlieka prieveiksmio funkciją. Konstrukcijose *girtas kaip maišas*, *pasileidęs (išdykęs, išlepęs) kaip ubago paršas* frazeologizmais laikytina *kaip maišas*, *kaip ubago paršas*, nes būdvardžiai ar būdvardinės reikšmės dalyviai *girtas*, *pasileidęs*, *išdykęs*, *išlepęs* turi savarankišką leksinę reikšmę ir atlieka būdvardžio funkciją, o palyginimai atlieka prieveiksmio funkciją ir turi reikšmę „labai (girtas; pasileidęs, išdykęs, išlepęs)“. Taigi čia veiksmažodžiai ir būdvardžiai ar būdvardinės reikšmės dalyviai neįeina į lyginamojo frazeologizmo leksinę sudėtį, o sudaro jo aplinką.

<sup>3</sup> Žr. B. Жыков, ten pat.

Dabar panagrinėkime tokias lyginamąsias konstrukcijas:

*kaip būgnais muša* „visi labai šneka“: *Visa parakvija kaip būgnais muša* Slnt<sup>4</sup>.

*kaip už ausies meta (išmetė, užmetė)* „greitai valgo, ėda, geria; išgėrė, suvalgė ką“: *Jam tik duok – meta kaip už ausies* Kp. *Išmeta vakare kruopų puodą kaip už ausies* KzR. *Mano kiaulė labai greit ėda, kaip už ausies išmeta* Upt. *Vakare tėvas tą košę išmetė kaip už ausies* BsV 264. *Kas čia tokiam vyrui – kaip už ausies užmetė, ir gana* Skdt.

Šiose lyginamosiose konstrukcijose lyginimo objektas yra veiksmažodžiai *muša, meta (išmetė, užmetė)*, tačiau jie čia neturi savarankiškos leksinės reikšmės ir gramatinės funkcijos. Tik kartu su palyginimu šie veiksmažodžiai įgyja tikrą reikšmę, kurią turi lyginamojoje konstrukcijoje. Taigi čia veiksmažodis įeina į lyginamojo frazeologizmo leksinę sudėtį. Visas lyginamasis frazeologizmas atlieka veiksmažodžio funkciją. Tokių lyginamųjų frazeologizmų lietuvių kalboje yra nedaug.

Vadinasi, pagrindinis kriterijus, leidžiantis nustatyti lyginamojo frazeologizmo leksinę sudėtį, yra toks: žodžiai, kurie pastoviai susiję su frazeologizmu, neįeina į jo leksinę sudėtį, jeigu jie turi savarankišką leksinę reikšmę ir gramatinę funkciją.

Tiek paties frazeologizmo sudėties, tiek ir jo aplinkos žodžiai gali sudaryti sinonimines eiles. Tačiau minėtas kriterijus leidžia ir šiuo atveju juos aiškiai skirti. Palyginkime tokius pavyzdžius:

a) *kaip [lygu] žaibas* „labai greitai, smarkiai (lekia, bėga, dumia ir pan.; nubėgo, nulėkė ir pan.)“: *Jis kaip žaibas pargriaudė iš Valkinyko* Vlk. *Lekia lygu žaibas* Krtn, Ms. *Nuskrido kaip žaibas* Ps. *Kaip žaibas nupylė* Krs. *Kap žaibas greitai pardujo* Brt. *Arklys nusitraukė ir nurūko kaip žaibas per laukus* Jnš. *Nudūmė kaip žaibas* Dr. *Kaip išsileido (išsismagino bėgti), tai kaip žaibas!* Knv.

*kaip padvėsęs* „labai pamažu, lėtai, sunkiai (eina, slenka, juda ir pan.)“: *Slenk kaip padvėsęs* Vdk. *Ropas kaip padvėsęs* Vks. *Korula (velkasi) kaip padvėsęs* Plt. *Rėplink kaip padvėsęs, a nemoki greičiau paeiti* Vvr.

*kaip ubago paršas* „labai (pasileidęs, išdykęs, išlepęs ir pan.)“: *Pasileidęs kaip ubago paršelis* Plng. *Išdykęs kaip ubago paršelis* Užv, Vvr. *Išvingęs kaip ubago paršelis* Lkv. *Išsiraškažijęs kaip ubago paršas* Šd. *Išlepęs kaip ubago paršelis* LTR (YI). *Išpestytas (išpaikintas) kaip ubago paršas* PPr357.

b) *kaip į galvą (galvon, galvos, galvą) daužtas [perdaužtas, duotas, muštas, skeltas]* „greitai, skubiai (lekia, bėga; nulėkė, nubėgo ir pan.)“: *Bėga kaip galvon duotas* Ds. *Nubėgo kaip į galvą skeltas* Užv. *Grigo mergaičių draugė... kaip galvon skelta šauna atgal namulio* Vaižg. *Bėga kaip galvon muštas* J. Jabl. *Iškurnėjo (greitai tylomis išbėgo) kaip galvon daužta* Vaižg. *Lėkė kaip galvos perdaužtas* J. Jabl. *Lekia kaip galvos pardaužtas* Krtn.

*kaip [lyg] atbulais [išvirkščiais] dantimis* „nenoromis (valgo, kramto)“: *Valgai kap išvirkščiais dantimis* Gs. *Kramto lyg atbulais dantim* Gs.

Pirmosios grupės pavyzdžiuose sinonimines eiles sudaro leksiškai ir gramatiškai savarankiški žodžiai, vadinasi, jie yra lyginamojo frazeologizmo aplinkos komponentai. Antrosios grupės sinoniminiai žodžiai nėra leksiškai nei gramatiškai savarankiški, taigi laikytini paties frazeologizmo komponentais.

<sup>4</sup> Sutrumpinimai kaip „Lietuvių kalbos žodyne“.

Vienodos sandaros frazeologizmai gali atlikti įvairias funkcijas. Frazeologizmo funkcija labai priklauso nuo jo gramatinės aplinkos. Todėl svarbu nustatyti, kokie žodžiai ir kategorijos sudaro lyginamųjų frazeologizmų aplinką.

Dauguma lietuvių kalbos lyginamųjų frazeologizmų atlieka prieveiksmio funkciją, ir tik maža dalis – veiksmazodžio. Prieveiksminės funkcijos lyginamųjų frazeologizmų aplinkos žodžiais esti: 1) veiksmazodis (retkarčiais jį atstojantis ištiktukas ar žodžių junginys), 2) būdvardžio nelyginamojo laipsnio arba bevardės giminės forma, būdvardį atstojanti kalbos dalis – dalyvis, 3) daiktavardžių kilmininkas.

## I. Prieveiksminės funkcijos lyginamieji frazeologizmai

1. Daugumos prieveiksminės funkcijos lyginamųjų frazeologizmų aplinką sudaro veiksmazodis, retai veiksmazodį atstojantis žodžių junginys ar ištiktukas, pvz.: *Giti, giti į trobą kaip užprašyta* (apie ožką) Vrd. Dažniausiai aplinkos veiksmazodžiai esti intransityviniai, reiškiantys judėjimą (pvz., *Bėga kaip pamazgytas* Pls. *Parkūrė kaip dūmas namo* An.), fizinę ar psichinę būseną (pvz., *Sėdi lygiai kumelės pamergys* Klt. *Stovi kaip kuolą prarijęs* Vlkv.), perėjimą iš vienos būsenos į kitą (pvz., *Užkaito kaip žarija* rš.), iš vienos ypatybės į kitą ir kt., rečiau – tranzityviniai. Intransityviniai veiksmazodžiai esti glaudžiai susiję su lyginamuoju frazeologizmu, todėl tarp jų retai kada įsiterpia kiti žodžiai. Tranzityvinių veiksmazodžių valdomas galininkas paprastai įsiterpia tarp veiksmazodžio ir lyginamojo frazeologizmo, pvz.: *Žiūrėk vištas kaip savo akį kaktoj, kad neitų į kviečius* Sk. *Šėmoji kaip už ausų tris viedrus iškuksėjo* (išgėrė) Ds. Kartais veiksmazodžio valdomas galininkas pasakomas ir prieš veiksmazodį, pvz.: *Matai, čielą riekę suraitei kaip už ausies* Ut.

Lietuvių kalboje prieveiksmiai paprastai eina prieš veiksmazodį (pvz., *greitai bėga, garsiai šaukia*), o lyginamieji frazeologizmai dažniausiai esti postpoziciniai, ir tik retkarčiais – prepoziciniai.

Lyginamųjų frazeologizmų aplinką dažniausiai sudaro veiksmazodžio asmenuojamosios formos. Iš jų pagrindinėmis formomis laikome šias: eigos veikslo – esamojo laiko trečiąjį asmenį, įvykio veikslo – būtojo laiko trečiąjį asmenį. Pavyzdžiui:

*kaip [lyg] bestrėnis prie varškės*, „lėtai, tingiai (eina, slenka, sliūkina ir pan.)“: *Ko taip sliūkini, kaip bestrėnis prie varškės?* LTR(Brt). *Slenka lyg bestrėnis prie varškės* Vrb.

*kaip kamparas be pipirų*, „staiga, visiškai (išnyko, pranyko)“: *Išnyko kaip kamparas be pipirų* Brs, Vdžg. *Pranyko kaip kamparas be pipirų* LTR(Jrb).

Yra frazeologizmų, kurių aplinką paprastai sudaro tik kuri viena iš asmenuojamųjų jų veiksmazodžio formų. Tokiais atvejais ta forma ir laikoma pagrindine:

*kaip savo ausis (ausį)* iron. „visiškai (nematys, neregės, negaus ir pan.)“: *Pamatysi kaip savo ausis* PPr399. *Tuos pinigus matis kaip savo ausis* Alz. *Išvysi kaip savo ausį* Lz. *Mato užmekstį matys kaip savo ausį* Žem. *Galiu jiems tik ačiū pasakyti už jų paslaugas ir triūšą, o dvarą jie matys kaip savo ausis* A. Vien.

Tos pačios reikšmės lyginamųjų frazeologizmų aplinką sudaro vieros semantinės grupės veiksmazodžiai. Jeigu vieno ir to paties lyginamojo frazeologizmo aplinką sudaro dviejų ar daugiau semantinių grupių veiksmazodžiai, tai lyginamasis frazeologizmas turi tiek reikšmių, kiek semantinių veiksmazodžio grupių su juo siejama.

Tuo būdu aplinka įgalina motyvuotai išskirti lyginamųjų frazeologizmų reikšmes. Pavyzdžiui:

*kaip avis be kepenų* 1. „labai (šėlsta, dūksta)“: *Šėlk kaip avis be kepenų* Db. 2. „be nuovokos, dykas (valkiojasi, slampinėja)“: *Valkiojies kaip avis be kepenų* Dr. 3. „sunkiai, pamažu (atsivilko, atidvokavo ir pan.)“: *Atidvokavo kaip avis be kepenų* Brs.

Čia lyginamojo frazeologizmo aplinką sudaro trijų semantinių grupių veiksmažodžiai, taigi ir frazeologizmas turi tris reikšmes.

Veiksmažodinės aplinkos lyginamieji frazeologizmai paprastai nusako veiksmo būdą ar intensyvumą:

*kaip [lyg] ant adatų* „labai neramiai (sėdi, stovi, guli)“: *Visą laiką nerimsta, sėdi kaip ant adatų* Jnš. *Tvarsosi, lyg ant adatų gulėtų* Kt. *Visi stovime kaip ant adatų, tos vyskupo karietos a nė balso* Žem.

*kaip akmuo į vandenį (vandenyje)* 1. „staiga, visiškai (dingo, pražuvo)“: *Pražuvo kaip akmuo į vandenį* LTR. *Dingo kaip akmuo vandenyje* Lš. *Prasmego kaip akmuo vandeny* Svn. 2. „labai kietai (užmigo)“: *Kap ašmigo kai akmuo [v]andeny* Švnč. *Šį šeštadienį Severja, kaip paprastai, buvo nuvargus dienos darbeis ir miegan krito kaip akmuo į vandenį... Vaižg.*

*kaip juodas arklys* „daug, sunkiai (dirba)“: *Dirba kaip juodas arklys* Krž.

*kaip už ausų (už ausies)* „labai greitai, godžiai (suvalgė, sušveitė, išgėrė ir pan.)“: *Padaviau bliūdą, batvinius sušveitė kaip už ausų* Sug. *Šėmoji kaip už ausų tris viedrus iškuksėjo* Ds. *Matai, čielą riekę suraitei kaip už ausies* Ut. *Bekoną sušveitėm kaip už ausies* Mlt.

*kaip be druskos* „niekus, tuščiai (kalba, tauškia ir pan.)“: *Kalba kaip be druskos* Lkš. *Tai kad jis toks niekatauška, šneka kaip be druskos* Sml.

*kaip [lyg] iš dūdų* „labai smarkiai (lyja, pila)“: *Kad pila – kap iš dūdų* Grl. *Pliaupia lietus kap iš dūdų* Drsk. *Lietus kap siūpterė, tai lyg iš dūdų* Rtn.

*kaip iš dūmo* 1. „vieningai, sutartinai (daro, padarė ką)“: *Dainuoja kap iš dūmo* Mtl. *Visi kaip iš dūmo pakilo ir išėjo* Srv. 2. „gerai, gražiai (auga, žaliuoja)“: *Visa žydėjo ir žaliavo kaip iš dūmo* Šlč. 3. „labai gerai (sekasi, einasi)“: *Eina kaip iš dūmo* Dv.

*kaip [lygu] ežys (ežis) rupūžę* „labai (vargina, kamuoja, kankina ką)“: *Vargin lygu ežis rupūžę* Ggr. *Užvarinėja kaip ežys rupūžę* Plt. *Vargin kaip ežys rupūžę* Krtn.

*kaip [it] dantį (dančio, dantų) geliamas* 1. „labai (bląskosi, nerimsta)“: *Maudžia (nerimsta) kaip dantį geliamas* J.Jabl. *Blaškos it dantį geliamas* M. Valanč. *Maudž ir maudž (nerimsta) kai dančio geliamas – niekur nesitver* NžR. *Blaškos it dantų geliamas* S. Dauk. 2. „labai (raukosi)“: *Raukos kaip dantį geliamas* J. Jabl, PPr411. 3. „labai (vaitoja, dejuoja)“: *Vaitoja kaip dantį geliamas* Mc.

*kaip kačiukas nuo sausienės* 1. „labai (spyriojasi, kratosi, purtosi ko)“: *Ko purtasi kap kačiukas nuo sausienės (troškintų bulvių, troškės)?* LTR(Vlkv). *Nesispyriuok kaip kačiukas nuo sausienės* rš. 2. „labai, smarkiai (čiaudi)“: *Čiaudi kap kačiukas nuo sausienės* Gs.

*kaip [it] katinas, uodegą laužomas (laužiamas)* „daug, pikta (niurzga, burba ir pan.)“: *Niurzg kaip katinas, uodegą laužomas* Krtn. *Ir kniaukia it katinas, uodegą laužiamas* Pln. *Ko narni kaip katinas, uodegą laužomas* LTR (Ms).

*kaip meška ant dūmo (ant dūmų) „staigiai, piktai (puola, šoka, rėkia prieš ką)“:*  
*Šoka kap meška an dūmo* Gs. *Pasakyk jam ką, tai šoks kap meška ant dūmo* Vlkv.  
*Ko tu žarnoji (rėki) kap meška in dūmų* Arm.

Kartais sakinyje lyginamasis frazeologizmas siejamas ne betarpiškai su veiksmažodžiu, o papildo ar sustiprina prieveiksmio reikšmę, pvz.: *Gyvena spakainiai, kaip meškos ausyje* KrvP(Rod). *Išlipė (iškilo) aukštai, kaip iš mielių* Ps. Lyginamasis frazeologizmas gali būti siejamas ir su sakinyje einančiu atliepiamuoju žodžiu, nurodančiu frazeologizmo sintaksinę funkciją, pvz.: *Ma tep jų reikia, kap druskos į puodą* Kbr. *Truputį nikstelėjo ranką, tai paleido teip gerklę, lyg karti vedamas* Jrb. Tačiau ir tokiais atvejais frazeologizmas yra sintaksiškai priklausomas nuo veiksmažodžio. Eliminavus prieveiksmį, frazeologizmo funkcija ir sakinio sandara iš esmės nekinta. Tad šių lyginamųjų frazeologizmų aplinka irgi laikytinas veiksmažodis. Iš nurodytų sakinių išvedame tokias lyginamąsias konstrukcijas: *gyvena kaip meškos ausyje; išlipė kaip iš mielių; reikia kaip druskos į puodą; paleido gerklę lyg karti vedamas*.

Retkarčiais pasitaiko veiksmažodinės aplinkos elipsė. Paprastai taip atsitinka tada, kai lyginamojo frazeologizmo sandaros pagrindinis komponentas esti veiksmažodis, ir dėl to visas lyginamasis frazeologizmas sakinyje darosi gana savarankiškas, pvz.: *Ruskai — kap ledą kremtu* Azr. *Žemaitiškai — kaip ledą griaužiu* Krtm. Tokie frazeologizmai labai artimi tiems, kurie sakinyje atlieka veiksmažodžio funkciją. Vis dėlto ir šie lyginamieji frazeologizmai kalboje dažniausiai vartojami su aplinkos veiksmažodžiu, taigi neatsiejami nuo prieveiksminės funkcijos frazeologizmų: *Skaito — kaip ledą kremta* LTR(Grk). *Jis kalbėjo, kaip ledą graužė...* J. Balč.

Pasitaiko atvejų, kai to paties lyginamojo frazeologizmo aplinką gali sudaryti ir veiksmažodis, ir artimos reikšmės daiktavardis — veiksmažodžio abstraktas, arba veiksmo pavadinimas. Tokius frazeologizmus laikome atitinkamų su veiksmažodžiais siejamų frazeologizmų variantais, o pačius daiktavardžius — lyginamųjų frazeologizmų variantine aplinka:

*kaip [tartum] ant gaisro (į gaisrą) „greitai, smarkiai (bėga, lekia; atbėgo, atlėkė ir pan.)“:* *Lekia tartum in gaisro* Kvr. *Vamptelėjo kas žodį, ir lekia [kratos daryti] kaip ant gaisro...* Žem. *Petronėlė, visa pergedusi, kvapo neatgaudama, atbėgo kaip į gaisrą* Vaižg. || „smarkus, nepaprastas (bėgimas, bėgsena)“: *O tų žmonių bėgsena — kaip ant gaisro!* Skd.

2. Antrą gana produktyvią grupę sudaro lyginamieji frazeologizmai, siejami su nelyginamojo laipsnio kokybinės reikšmės būdvardžiu, jį atstojančiu dalyviu ar būdvardžio bevardės giminės forma. Ir šio tipo konstrukcijose lyginamasis frazeologizmas turi tiek reikšmių, kiek semantinių grupių sudaro jo aplinka. Lyginamasis frazeologizmas paprastai papildo ar sustiprina būdvardžio reikšmę, parodo didesnę ar mažesnę daikto ypatybės kiekį ir dažniausiai turi reikšmę „labai“.

a) Pavyzdžiai su nelyginamojo laipsnio būdvardžiu arba jo funkciją atliekančiu dalyviu:

*kaip agurkas 1.* „labai (riebus, pilnas apie žmogų ar gyvulį)“: *Būsi tu pilnas kap agurkas* Lp. *Arklys priėdęs kap agurkas* Lp. *2.* „labai (didelė, išburbusi apie nosį)“: *Išburbus nosė kaip agurkas nuo slanksto* Ssk.

*kaip akis* „labai (pilnas, sklidas ko apie indą, patalpą)“: *Blīūdas pilnas kaip akis, kliustelėsi kiek — ir išliesi!* Pn. *Pripylė stiklą pilną kap akis* Alk. *Kūdra kaip akis sklidina vėsaus vandens* J. Avyž. *Viedras pieno liustinas kaip akis* Slnt. *Pil-*

*nas maišas kaip akis, sunkiai beažriši* Ds. *Nako* (tokia pavardė) *pilna daržinė* [šieno] *kaip akis* Slm.

*kaip ašaka* 1. „labai (liesas, sudžiūvęs apie žmogų ar gyvulį)“: *Kiaulės kūdos kai ašakos* Šlu. *Sudžiūvęs kap ašaka* Vlk. *Buvo liesutės kaip ašakėlės, o išblyškusios kaip bulbių daigai, ištįsę tamsiame pagirnyje* Vaižg. 2. „labai (išblyškęs, baltas, išbalęs apie žmogų)“: *Ta jūs mergaitė išbalus kap ašaka* Vlkv.

*kaip brauktuvė* „labai (plonas, liesas apie žmogų ar gyvulį)“: *Laiba mergiotė kai brauktuvė* Ds. *Karvės kūdos kaip brauktuvės* Ds.

*kaip avies dvasia* „labai, visiškai (kvailas)“: *Kvailas kap avies dvasia* Lnl.

b) Pavyzdžiai su būdvardžio bevardės giminės forma:

*kaip ant delno* „labai, visiškai (aišku)“: *Aišku kaip ant delno* Ds. *Nuo pradžios ligi galo buvo jam aišku kaip ant delno — tas ryšys negalimas, Paukštaičia už jo netekės* Vaižg.

*kaip dieną* „labai, visiškai (aišku)“: *Aišku kap dieną* Plv. *Ką kalbėjo, viskas aišku kaip dieną* Jnš.

*kaip vilko nasruose* „labai, visiškai (tamsu)“: *Tamsu kaip vilko nasruose* SkrT.

*kaip davatkai našparas* „labai (gražu)“: *Ot gražu — kai davatkai našparas* (mišparas) Dl.

Kalboje gana dažnai objekto kokybei nusakyti vartojamas vien tik palyginimas. Tokiais atvejais lyginamasis frazeologizmas esti gana savarankiškas ir savo funkcija atitinka būdvardį:

*kaip perkūno grikliai* „labai reti ppr. apie javus“: *Jūsų javai tai kaip perkūno grikliai* Ds.

*kaip guba* „labai didelė, stambi ppr. apie moterį“: *Ok tu jėjam mano, boba kaip guba!* Slm. *Pati kaip guba, o kojos kaip šaukštai* Sml.

*kaip ir ubago lazda* „labai ilgas apie snarglį“: *Sniurglys kaip ir ubago lazda* PnmR.

*kaip ledas* „labai geras, puikus apie orą“: *Šiandien pagada kaip ledas* Šv.

*kaip girto malda* „labai prastas, netikęs apie kieno darbą ir pan.“: *Tavo darbas kaip girto malda* VP46.

Vis dėlto dauguma lyginamųjų frazeologizmų vartojami su būdvardine aplinka, kartais — ir su būdvardine aplinka, ir be jos. Palyginkime:

*Būsi tu pilnas kap agurkas* Lp. || *Vyras — kai agurkas, pati — kai pupa* LTR(Dkk).

*Išburbus nosė kaip agurkas nuo slanksto* Ssk. || *Jo nosis kaip agurkas* Ėr.

*Kiaulės kūdos kai ašakos* Šlu. || *Juk nei tvorų, nei vartų pas juos, arkliai kaip kapliai, karvės kaip ašakos, o kiaulės — tik šerių krūvos...* I. Simon.

Paminėtina, kad būdvardinė aplinka lyginamosiose konstrukcijose dažniau negu veiksmazodinė esti variantinė. Variantinė šio tipo lyginamųjų frazeologizmų aplinka laikomi bendrašakniai arba vienos semantinės grupės būdvardžių abstraktai ir veiksmazodžiai, pvz.: *baltas kaip drobė, išbalo kaip drobė*, galėtų būti ir *baltumas — kaip drobės*. Keletas pavyzdžių su sakiniais:

*kaip [lyg] drobė* „labai (baltas, išbalęs, išblyškęs apie žmogų, jo veidą)“: *Išbalęs kaip drobė* Sln, Sug. *Atrūko namo baltas kai drobė* Prng. *Visas nubalęs kaip drobė* Jnšk. *Paslikas ir išblyškęs kaip drobė gulėjo jis savo puikioj lovoj* J. Balč. || „labai (pabalo, išblyško)“: *Pabalo kaip drobė* Jnš. *[skundė, sakai!.. O ko pati pabalai kaip drobė?..* V.Krėv.

*Kaip [lyg] kačių (katės) mūka* „labai (sudžiūvęs, sulysęs, suvargęs apie žmogų)“: *Sudžiūvus kaip kačių mūka* Erž. *Pardžiūvus, išbalus – kai tik kačių mūka* Erž. *Išsišiepęs ir susibaigęs lyg kačių mūka* Gs. || „labai (sudžiūvo)“: *Sudžiūvai kaip katės mūka* Erž.

*kaip parašėlis* „labai gražus apie žmogų ar gyvulį“: *Merga – kaip parašėlis* Slm. || „nepaprastas (gražumas)“: *Gražumas mergaitės – kaip parašėlis* Kp.

3. Prieveiksminės funkcijos lyginamųjų frazeologizmų aplinką gali sudaryti daiktavardžio kilmininkas. Šio tipo konstrukcijos nėra labai produktyvios. Jose lyginamasis frazeologizmas paprastai turi kiekybinio prieveiksmio reikšmę:

*kaip amaro* „labai daug ko apie gyvas būtybes ir negyvus daiktus“: *Priperinau šimet vištukų kap amaro, ale vištaičių nedaug, vis gaidukai* Plv. *Vaikų kap amaro pilna trioba prigarmėjo* Lš. *Pilnos medžių viršūnės varnų kap amaro, tur būt, bus lytaus* Plv. *Uogų kaip amaro – visa žemė lyg marška nuklota* V.Krėv.

*kaip iš balos* „labai daug ko ppr. apie gyvas būtybes“: *Kaip iš balos kad prisirinko žmonių* Kp. *Kaip iš balos tų musių* Slm.

*kaip pas šunį blusų* „labai daug ko apie gyvas būtybes ir negyvus daiktus“: *Pas turtinę giminį kaip pas šunį blusų* Jnš. *Pas jį pinigų kaip pas šunį blusų* LTR (J. Jabl.). Šiuo metu laisvų kambarių kaip pas šunį blusų rš.

*kaip gruodo* „labai daug ko apie gyvas būtybes ir negyvus daiktus“: *Vaikų vaikų – kai gruodo!* Plš. *Net šakos linksta: obuolių kai gruodo!* Trgn.

*kaip krekeno (krekenų)* „labai daug ko ppr. apie juoką, kalbas“: *Buvo juoko kai krekeno* Kp. *Juoko kap krekenų* Al. *Juoko vaikinams buvo kaip krekeno* Vaižg. *Tuoj atsirado kalbos kaip krekeno* Vaižg.

*kaip ledo* „labai daug ko ppr. apie negyvus daiktus“: *Tai, brolau, bus pinigų kaip ledo!* rš. *Tai prisiaičiau žirnių kap ledo!* Lzd.

Daugelio tokių lyginamųjų frazeologizmų aplinką gali sudaryti labai įvairių reikšmių daiktavardžių kilmininkai. Šios rūšies lyginamųjų frazeologizmų, siejamų tik su tam tikrų, apibrėžtų reikšmių daiktavardžiais, pasitaiko retai, pvz.: *juoko, kalbos kaip krekeno (krekenų)*.

## II. Veiksmažodinės funkcijos lyginamieji frazeologizmai

Veiksmažodinės funkcijos lyginamųjų frazeologizmų lietuvių kalboje nedaug. Jie yra laisviau susiję su aplinkos žodžiais, negu prieveiksminės funkcijos lyginamieji frazeologizmai, ir turi savarankišką reikšmę, tačiau, kaip matysime, jų aplinkos žodžių, daugeliu atvejų žyminčių veiksmo atlikėją, reikšmė esti apibrėžta. Lyginamojo frazeologizmo veiksmažodiniu komponentu dažniausiai eina asmenuojamosios veiksmažodžio formos.

Veiksmažodinės funkcijos lyginamieji frazeologizmai gali turėti asmeninių ir beasmeninių veiksmažodžių reikšmę. Asmeninių veiksmažodžių reikšmės lyginamųjų frazeologizmų aplinką paprastai sudaro pasakytas arba numanomas veiksmo atlikėjas – asmuo, išreikštas vardininko linksniu:

*įkrito kaip inkstas į taukus* Sim „netikėtai gavo gerą vietą, į gerą vietą pateko“: *Bepigu tau, Marel! Kaip inkstas į taukus įkritai...* Žem. *Ana kaip inkstas in taukus inkrito in laimę* J.

*kaip i ugnį imetė* „labai supykde, supykino ką“: *Ši kaip i ugnį imečiau, kad pasakiau* Lnk. — *Kaip aš pasakiau, kad ponas nori mums duoti kontraktą, — tęsė toliau Baltaragis, — kaip tik i ugnį imečiau... iškoliojo mane, išbiaurojo... Žem.*

*išoko kaip i rūtų daržą* „labai išsišoko, ne vietoje ką padarė, pasakė“: *Ji su tuom savo pasielgimu išoko kai i rūtų daržą* Skr.

*iššoko kaip apuokas iš kanapių* Ds „svetimon kalbon įsikišo“.

*kaip [lyg] su durimis (durimis) įvirto* „netikėtai, staiga ką pasakė, prašneko, įsikišo i kalbą“: *Na, ir įvirto kaip su durimis su tokiu netikėtu klausimu* I. Simon. *Lyg durimis įvirto Juostė su naujiena* I. Simon. *Ale, Viliuk, kodėl tu dar nepasisveikinęs taip bedieviškai ėmei kalbėti?* *Lyg su durimis įvirtai* I. Simon.

*kaip ant nago padėjo* „labai greitai, godžiai suvalgė, išvalgė ką“: *Še, veizėk, ir padėjo kaip ant nago torielką putros* Plt. *Kaip ant nago bliūdą paded* Žeml. *Tą dubįjį pusbliūdį bulvynės padėjo kaip ant nago* Vvr. *Su didžiausiu apetitu jinai kaip ant nago padėjo savo bulkutę* I. Simon.

Iš pavyzdžių matyti, kad lyginamieji frazeologizmai atlieka tranzityvinių (pvz., *kaip ant nago padėjo*) arba intranzityvinių (pvz., *išoko kaip i rūtų daržą*) veiksmažodžių funkciją.

Beasmenių veiksmažodžių reikšmės lyginamųjų frazeologizmų aplinkos žodžiais gali būti pasakytas ar nepasakytas veiksmo subjekto naudininkas, arba veiksmo objekto galininkas:

*kaip rankas paleido* „labai palengvėjo kam“: *Visiems daba kaip rankas paleido, vokyčius kad išvarė* Šts.

*kaip [lyg] ranka atėmė [nuėmė]* ką „visiškai praėjo, nustojo apie ligą, skausmą, nuovargį ir pan.“: *Anicetui nuovargį lyg ranka atėmė* J. Avyž. *Nustojus dumti papirosus, skaudėjimą tą kaip ranka atima* V. Kudir. *Pamačijo šitos liekarstos, kaip ranka nujėmė [skausmą]* Skdt.

Lyginamojo frazeologizmo aplinką kartais sudaro įvairių gramatinių kategorijų žodžiai, dažniausiai veiksmažodis ir būdvardis. Tada frazeologizmas paprastai turi tiek reikšmių, kiek jo aplinką sudaro gramatinių kategorijų (išskyrus variantinę aplinką) ir kiek semantinių grupių sudaro tų gramatinių kategorijų žodžiai. Pateiksimė pavyzdžių:

*kaip akėčios* 1. „labai stambi, nedaili ppr. apie moterį“: *Boba kaip akėčios, pečiai kaip kopėčios* KrvP(Ds). 2. „negrāžiai, svyruojant (eina)“: *Kervoja kai akėčios* Plš. *Akėja (negrāžiai eina) kap akėčios* Lp.

*kaip [tartum] be akių* 1. „pamažu, apgrāibomis, prisikišęs (ką daro)“: *Ką gi čia žablinėji kaip be akių* Blnk. *Krapaila (sugriuvėlis) krapinė[ja] kaip be akių* Erž. *Tai jau aklė — spitrioja, kraplioja tartum be akių* Jrb. 2. „smarkiai, nieko nepaisydamas (puola, eina kur)“: *Puoli kaip be akių* LTR (Šmk). *Ėjo kaip be akių — kumštelėjo puodynę šviežaus pieno žemėn* Srv. 3. „sunku be ko svarbaus“: *Be mokslo kaip be akių* LTR.

*kaip avilys (aulys)* 1. „labai, smarkiai (ūžia, triukšmauja, kelia triukšmą)“: *Visas miestas ūžė kaip avilys* A. Vencl. *Visas teatras skambėjo ir ūžė kaip avilys* rš. 2. „labai (išburkęs, suputęs apie žmogų, jo kūno dalį)“: *Muno kojos suputusios*

*kaip auliai Šts. Žmogus suputęs kaip aulys Užv. || „labai, smarkiai (suputo, išburko)“: Nosis kaip aulys suputo Žr. 3. „visiškai (tuščias)“: Tuščias kaip aulys LTR (Pp).*

*kaip [it, lyg] dūmas 1. Plv, Užv „labai geri, vešlūs apie javus, pasėli“: Kviečiai kaip dūmas Gs, Kt. Rugiai kaip rugiai, o vasarojus visų kaip dūmas! Žem. 2. „labai (girtas)“: Girtas kaip dūmas Švnč. Atšlitiniuoja girtas kaip dūmas Ktk. || „labai girtas“: Jis jau kai dūmelis Gs. 3. „greitai, smarkiai (lekia, bėga; nubėgo, nurūko ir pan.)“: Parkūrė kaip dūmas namo An. Arklys šavo kaip dūmas Dbk. Kap sėdos in arklio, tai kap dūmas nuspyrė Arm. Nuskuto par laukus kaip dūmas Šll. Ir nurūko [velnias] kaip dūmas vėl į pragarą SI31. 4. „greitai (išnyko, praėjo, dingo kas)“: Tas miškas išnyko kaip dūmas P. Cvir. Štai it dūmas pragaiš turtingi lepūnai šio svieto M. Valanč. Praėjo kaip dūmas mano visos dienos SGII55.*

*kaip [lygu] žirnių (žirnio) kirminas (kirmis) 1. „labai (susirietęs, sustingęs, sustipręs, sustipęs ppr. apie žmogų)“: Susirietęs kaip žirnių kirmis LTR (Plng). Sustipęs kaip žirnio kirminas Prk. Susiraitęs kaip žirnių kirminas Krž. Pastyręs kaip žirnių kirmis S. Dauk. Rytą negalima prie bandos priplėšyti, sustyrę lygu žirnių kirmiai Žem. || „labai (sustingo, sustiro)“: Sustingau kaip žirnių kirmis J. 2. „vos, sunkiai, pamažu (eina, velkasi)“: Ko tu kirmini (velkiesi) kaip žirnių kirminas? Brs. Ir rėzlios kaip žirnių kirminas Krkl. Ko žirklioji kaip žirnių kirminas? Brs. Rėplena vos gyvas — kaip žirnio kirminas Užv.*

Paminėtinas kai kurių lyginamųjų frazeologizmų ir aplinkos sandaros paralelumas. Tokiose lyginamosiose konstrukcijose frazeologizmas ir aplinka turi vienodą ar labai panašią sandarą:

*kaip alus be apynių „niekam tikęs, niekam nederas kas be ko svarbaus“: Žmogus be doros kaip alus be apynių — niekam nederas Sim.*

*lyg daržas be tvoros „netikęs kas be ko, sunku kam be ko svarbaus“: Gyvenimas be žmonos — lyg daržas be tvoros PPr149.*

*kaip be druskos „neįdomus, nelinksmas kas be ko; neįdomu, nelinksmas be ko svarbaus“: Be jo — kap be druskos Plv. Be Domo ir be Zosės vakaruška — kaip be druskos Žem.*

*kaip be naugų „sunku be ko; niekam tikęs kas be ko svarbaus“: Be peilio kaip be naugų LTR (Rk). Gaspadinė be kačergų tai kaip be naugų Užp. Pamačiau žmonių, pasaulio, supratau, kad be mokslo — kaip be naugų A. Vencl.*

*kaip už mūro „gera gyventi, lengva už ko ištekėjus“: Už gero vyro tai kap už mūro Dkš. Už tokio vyro būsi kaip už mūro Klov.*

*kaip šuniui bėgti „labai lengva, lengvai sekasi (kalbėti)“: Jam kalbėt — kap šun[iui] bėgti Vrb.*

*kaip šuniui lot „labai lengva, lengvai sekasi (šnekėti)“: Jam šnekėt — kap šun[iui] lot Vlkv.*

## ОТНОШЕНИЕ СРАВНИТЕЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА С ОКРУЖЕНИЕМ

К. ВОСИЛИТЕ

### Резюме

Целью работы является выяснение критерия, на основании которого можно установить границу между сравнительными фразеологизмами и их фразеологическим окружением. Затем в зависимости от окружения характеризуется строение сравнительных фразеологизмов.

Обязательным фразеологическим окружением называется твердо установленная совокупность лексических и грамматических элементов свободного употребления, которая постоянно сопровождает фразеологизм и без которой он не употребляется. Окружение вместе со сравнительным фразеологизмом составляет постоянную сравнительную конструкцию и является единицей системы языка.

Основным критерием для установления состава сравнительного фразеологизма является следующее: слова, постоянно сопровождающие фразеологизм, не входят в его лексический состав, если они имеют самостоятельное лексическое значение и грамматическую функцию.

Фразеологизмы одинакового строения могут выполнять различные функции. Функция фразеологизма зависит от его грамматического окружения. Большинство сравнительных фразеологизмов литовского языка выполняют функцию наречия и лишь незначительная часть — функцию глагола. Словами окружения сравнительных фразеологизмов с функцией наречия бывают: 1) глагол (иногда его замещающее звукоподражательное междометие или группа слов), напр., *stovi kaip kuolą prarijės*, 2) положительная степень прилагательного или его средний род, или прилагательное замещающая часть речи — причастие, напр., *sudžiūvęs kaip kačių mūka, aišku kaip ant delno*, 3) родительный падеж существительного, напр., *juoko kaip krekeno*. Так как сравнительные фразеологизмы, выполняющие функцию наречия тесно связаны с окружением, их значение выявляется лишь в окружении определенной семантической группы слов. Сравнительные фразеологизмы с функцией глагола имеют самостоятельное значение и со словами окружения более свободно связаны.

Обычно у сравнительных фразеологизмов бывает столько значений, сколько грамматических категорий составляют его окружение (за исключением вариантного окружения) и сколько семантических групп составляют слова этих грамматических категорий.

Отмечена параллельность строения некоторых сравнительных фразеологизмов и окружения, напр., *gyvenimas be žmonos — lyg daržas be tvoros; be peilio kaip be nagų; jam kalbėt — kaip šuniui bėgti*.